

Анотація. У ході метааналізу теорії груп-рефлексії уточнюються чинники які опосередковують потенційно-актуальний зв'язок між індивідуальною та груповою формами суб'єктності. Трансформаційність суб'єктності розглядається як її динамічна стабілізація, а індивід та група виступають ресурсом один одного. Реалізації типів проектної мета-технології (інноваційний, професійне самовизначення, конкурс, підтримка лідера, "вміння продавати") пропонуються як ресурс відтворення потенціалу особистості і – способів його актуалізації.

Ключові слова: теорія груп-рефлексії; *трансформаційність* суб'єктності, потенціал суб'єктності, управління рефлексивним процесом проектною мета-технологією, "суб-особистості-унікальність", "суб-особистості-ресурс", ресурси відтворення особистості.

Найдьонов Михайло Іванович

Провідний науковий співробітник, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

ПОТЕНЦІАЛ ТА АКТУАЛІЗАЦІЯ СУБ'ЄКТНОСТІ З ПОЗИЦІЙ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЇЇ ЯК РЕСУРСУ

Традиція використання в психології аналогій, наукових метафор відтворюється як через успадкування нею аналогій з філософії, так і через запозичення їх безпосередньо. Проте ретроспекція цієї традиції вказує на зміну джерел запозичення: якщо раніше ними були переважно точні науки та науки природничого циклу, то тепер на арену виходять і економічні науки, і науки сфери масової комунікації і т. і.

Одним з таких "запозичень", що активно використовується психологією сьогодні, є поняття *потенціалу*. Воно вживається для позначення діапазону трансформації психологічної якості явища – від дійсного у можливості до дійсного в актуальності буття, а також акцентує на бутті способів актуалізації потенціалу [5].

Зазначимо, що тенденція розроблення психологією тематики "потенційності – актуальності" на рівні індивідуального буття послабляє позиції поняття "особистості" через переобтяження його соціальною складовою. Спробу подолання цієї суперечності, відмежування від соціально-нівелюючої складової в понятті особистості здійснюють В. О. Татенко, О. Б. Старовойтенко [4], які акцентують його якість позначення унікальності через поняття суб'єктності, вчинку, які підсилюють аспект індивідуальності.

Вбудовування в психологію запозиченого із міжгалузевого простору поняття суб'єктності з його "навантаженням" властивостями діяча (агента, актора), самодетермінанти для наголошення на унікальності *індивідуальної* траєкторії розвитку, на нашу думку, не пригнічує (не витісняє) його іншої

потенції [9], яка спеціалізована для позначення універсальності самодетрі- мінованості та активності і для *груп* (колективів, громад, інституцій, су- б'єктів права тощо).

Проте попри універсальність поняття суб'єктності, яке може бути за- стосоване як по відношенню до індивідів, так і до груп, безпосередній по- тенційно-актуальний зв'язок між ними відсутній, що становить **проблему** розвитку поняття в соціально-психологічному розрізі і актуалізує **мету** – уточнення чинників, які опосередковують такий зв'язок. Проробка ж тема- тики потенціалу та способів його актуалізації [1, 5, 10] без широкого розг- ляду поняття суб'єктності, тільки підкреслює нагальність проблеми.

Це уточнення пропонується здійснити у спосіб *метааналізу* теорії груп-рефлексії, яка є відгалуженням започаткованого І. М. Семеновим (1985) напряму психології рефлексії [11]. У них визначальною характе- ристикою рефлексії (яка містить не тільки ретроактивну і ситуативну, а й про- активну – спрямовану в майбутнє – складові) є трактування її як *переосми- слення*.

Отже, базовими положеннями теорії груп-рефлексії є положення про транзитарність, взаємозумовленість, реверсивність, дискурсивну реконст- рукцію та керованість рефлексивного процесу, згідно з якими: а) групова рефлексія є *міжсуб'єктно-транзитарною*, тобто її форми, здійснені в інтер- суб'єктному просторі однією особою, можуть бути використані іншими су- б'єктами; б) рефлексивні процеси індивідуальних і групових суб'єктів, супро- тяжні у спільному просторі й часі, є *взаємообумовленими*, в) спрямованими на розширення чи концентрацію переосмислення (*реверсивність*); г) на ос- нові аналізу дискурсу рефлексивні процеси можуть бути *реконструйовані*; д) зміни структур дискурсу здатні зумовлювати зміни рефлексивних процесів, забезпечуючи принципову *керованість* групової рефлексії.

Розгляд суб'єктності в контексті положень груп-рефлексивної теорії для індивідуального і для родового буття людини наділяє її (суб'єктність) такою властивістю як *ресурсність*. Суттю новації є не просто приєднання

до класичних визначень генези свідомості через попередній етап колективної [3] свідомості, а відстеження генези суб'єктності як первинно *групової* внаслідок обмеження когнітивних, емоційних, вольових підсистем для повноцінного функціонування в індивідному способі людського існування [8]. Ресурсність сучасного групового суб'єкта для сучасного індивідного суб'єкта та ресурсність індивідного суб'єкта для групового *наповнена онтологічними проявами* через аналіз отриманого як у *лабораторному дослідженні*, так і під час реалізації проектів психологічного забезпечення розвитку організацій (*психотехнічне дослідження*) дискурсу групової творчості [8], одержаних в ній індивідуальних здобутків та зроблених в неї індивідуальних внесків [6].

На *позитивістському етапі дослідження* – у лабораторному експерименті розв'язання малих творчих задач (МТЗ) (на основі дискурсивної моделі мислення) було: 1) виявлено дискурсивні прояви автономії індивідного і групового суб'єктів, а також прояви стереотипу індивідності (для групового суб'єкта) та стереотипу групи (для суб'єкта індивідного); 2) зафіксовано підвищення продуктивності розв'язання МТЗ у спосіб переосмислення стереотипів; 3) відмічено флуктуації суб'єктності, при цьому зміна "я"-суб'єктності в напрямку "ми" виступає опорою подолання невизначеності проблемної ситуації, тоді як жорстка фіксація "я"- та "ми"-суб'єктності у власних межах за відсутності позитивних результатів у пошуку засобів подолання невизначеності веде до самодискредитації або до конфліктизації стосунків.

На *психотехнічному етапі дослідження* [8], що відбувався у спосіб застосування розробленого нами методу "дослідження-впровадження" при реалізації проектної метатехнології (ПМТ), показано, що переосмислення суб'єктності відбувається у процесі трансформації (зміни) коаліцій та поетапного досягнення повноти групового суб'єкта [8].

Досягнення повноти групового суб'єкта за змістом збагаченого (розширеного) відбиття відповідає накопиченню і утриманню в дискурсі ор-

ганізації змістів, смислів і ресурсів у спільному просторі протягом необхідного для позитивних змін часу. Протистояння природному "розпорощенню" змістів, смислів, ресурсів і функціонуванню їх в окремих шарах (коаліціях) та сприяння їх наступному утриманню на етапі підсумовування-самовизначення відповідає онтологічному виразу "повнота групового суб'єкта".

Забезпечення функціонування противаг розшаруванню організації можливо через вчасне виявлення стереотипів "розуміння-узгодження" [8]. На команду тренерів, задіяних в реалізації проекту, покладається функція протистояння тенденції нерелексивування організацією своїх стереотипних стилів – "маскування незгоди як когнітивної слабкості" та "маскування нелояльності, некорпоративності або слабкості дотримуватися своєї позиції під виглядом (у формі) нерозуміння".

Оскільки як система суб'єктності є явищем відкритим, відтворюваним в обміні на основі зворотних зв'язків і таким, що існує тільки у розвитку, то передумови відтворення визначають якість *трансформаційності* суб'єктності як підпорядковану *загальній логіці* забезпечення *ресурсами* відтворення.

Наявність же суспільств (умовно – "західного" та "східного"), які по-різному забезпечують стабільність образу "я" та образу "ми", свідчить лише про наявність стабільності у межах *типу відтворення*.

При базовому розгляді в груп-рефлексивній психології поняття ресурсу продовжує попередні, передусім економічні, логіки його використання як *потенції* (запасу, резерву, передумови) та *основи* відтворення. Але далі, відходячи від масштабного рівня інституціональних взаємодій, соціальних обмінів, воно набуває спеціалізації складових рефлексивного механізму (змісти, смисли, ресурси) як найбільш широких спрямувань (сфер) процесу відбиття. Ресурсній (міжсуб'єктній) сфері належить ключова роль в актуалізації смислів і змістів індивідної та групової форм суб'єк-

тності. Таким чином, то група, то індивід виступають ресурсом один одного.

Емпіричним проявом ресурсності індивіда і групи є тип дискурсу – "я" або "ми". При цьому дискурс "я"- та "ми"-типів не є тотожним наявним в ньому займенникам. Це концептуально обґрунтовано віднесенням до цих типів дискурсу виражених також й іншими частинами мови функціональних одиниць ("уявлення", "моделі" тощо) як породжень "я" або "ми". Крім ресурсу "переходу" центрованості суб'єктності (з індивідної форми у групову і навпаки), ресурсом є і безпосередній вплив рефлексії одного учасника групи на іншого або послуговування рефлексією іншого.

Отже ця концептуально преломлена емпірія (дискурс) виступає одночасно *"тілом" рефлексії, її джерелом, і результатом* ("розширення обсягу відбиття").

Універсальність дискурсу і як потенції, і як *"спускового гачка"* актуалізації є повністю доступною для препарування *спостерігачем в логіці руху: проблема* (небезпека) – *розв'язання*. При цьому, хто є спостерігачем – дослідник чи досліджуваний, який запускає процес самодослідження як засіб заглиблення в предмет основних зусиль, – значення не має, і не має саме тому, що самоспостереження на фоні препарування предмету є складовою рефлексивного механізму.

Джерелом переконливості положень про універсальність дискурсу стало зміщення в традиції розуміння процесів мислення, смислоутворення – з рівня висловлювань (суджень, синтагм) до більш дрібного масштабу розуміння одиниці мислення або смислу (слово, поняття, його мікроструктура та мікроструктура дискурсивної системи). Обґрунтування ж Л. С. Виготським [2] поняття як одиниці мислення підготовило ґрунт для введення у психології рефлексії ще більш дрібної одиниці дискурсивного мислення – "функції" та "параметру"[8].

Співвіднесення я-центрованих світів суб'єктів представлено в нашій моделі спільних репрезентацій індивідуального і групового суб'єктів. По-

тенційна можливість поєднати центровані світи в інтерсуб'єктному просторі виникає завдяки рефлексивному інтенціонал дискурсу [7]. Рефлексивний інтенціонал дискурсу – це смисл іншого суб'єкта (індивідуального чи групового), який припускається (включається) в семіотичній системі певного знаку. У моделі спільних репрезентацій передбачено не лише локалізацію інформації певними маркерами-концентраторами, але й побудову векторів співвіднесень (другий рівень) та просторів-підмножин (третій рівень) спільної репрезентації (див. Рис. 1.).

Отже, у фокусі логіки дискурсу суб'єктів у проблемній ситуації були виміри мислення, менші за масштабом, ніж поняття (функція), та більші, ніж текст (практика). На фоні цієї логіки поняття ресурсу (запасу, резерву, передумови) опосередковує рух потенційного до актуального, що відбувається в актах переосмислення проблеми персоною або групою. При цьому суб'єктності (індивідуальна, групова) теж є ймовірним предметом переосмислення (тобто суб'єктність, яка в якійсь із своїх форм існує лише як потенційна, переосмислюється до трансформації її в іншу форму). Таким чином ресурсна складова трансформаційності суб'єктності опосередковує потенціально-актуальний зв'язок.

Оскільки рефлексія як акт є переосмисленням і предмету, і середовища, і себе (суб'єкта рефлексії) через здійснення повторного відбиття проблеми з розширенням його обсягу на кожному етапі, то постає питання локалізації цього процесу в часі дійсності дискурсу. Рефлексія як **протяжність** здійснюється у **послідовності** слів і дій у певному контексті соціальної ситуації і як за наявності фази зупинки основної дії та її осмислення, так і без такої фази.

Рефлексування після призупинення діяльності. Тут певний проміжок діяльності чи життєдіяльності суб'єкта виступає матеріальним субстратом для повторного його осмислення в суб'єктивних значеннях, суб'єктивних смислах. Сама зупинка діяльності – це вже аспект розширення, поглиблення відбиття. Цільове повторне осмислення з розширенням обся-

гу відбиття ґрунтується не тільки на ретроспекціях, можливих завдяки вже накопиченому. Індивідуальне та групове регулювання виступають або каталізатором чуттєвості, який відкриває доступ до **накопиченого**, або побічним продуктом для паралельного існування ролей діяча та спостерігача. У колективно розподіленому варіанті **рефлексування паралельне** виступає як рольове, в інтеріоризованому – як одночасне і швидкісне рефлексування у внутрішньому плані. Паралельноосмислення не потребує зупинки дії, хоча і знаходиться у класифікації на тому ж щаблі, що і послідовне осмислення (переосмислення).

Тип рефлексії "**очікування-утримання**" є наслідком слабкої ресурсної бази для рефлексії. При цьому ні індивіди, ні група не знаходяться у деморалізованому стані. **Утримання** мобілізованого стану на фоні відсутності процесу повторного осмислення з розширенням змісту робить **очікування** не споживацьким процесом, а таким, що загострює увагу та чутливість до нюансів. Тобто, етап очікування-утримання настає тоді, коли цінність переосмислення вже відбита (аж до навички) у свідомості, коли вміння переосмислювати як самостійний вольовий акт вже набуто, а обставини роблять неможливим відбиття у більшому обсязі, ніж воно є. Проблемність у цьому випадку перебуває в стані не загостреного, а утримуваного переживання, де ймовірні прояви руйнівної складової гальмуються. Сенс утримання-очікування полягає в тому, щоб забезпечити готовність упізнати опосередковуючий чинник переосмислення – сенсорно, символічно чи у взаємодії, – як такий, що проявляє напрямок, в якому може початися "зачіплення" нових циклів коаліційно-предметного розкриття ситуації.

При реалізації рефлексії **глобального** типу все відбиття здійснюється за формулою – "несіння витрат на суб'єктивне значення виправдане отриманням розширеного відбиття". Відмінністю цього типу рефлексії є відсутність необхідності накопичувати суперечності і мати зупинки в дія-

льності не тільки в контексті власне певної конкретної діяльності, а й життєдіяльності в цілому.

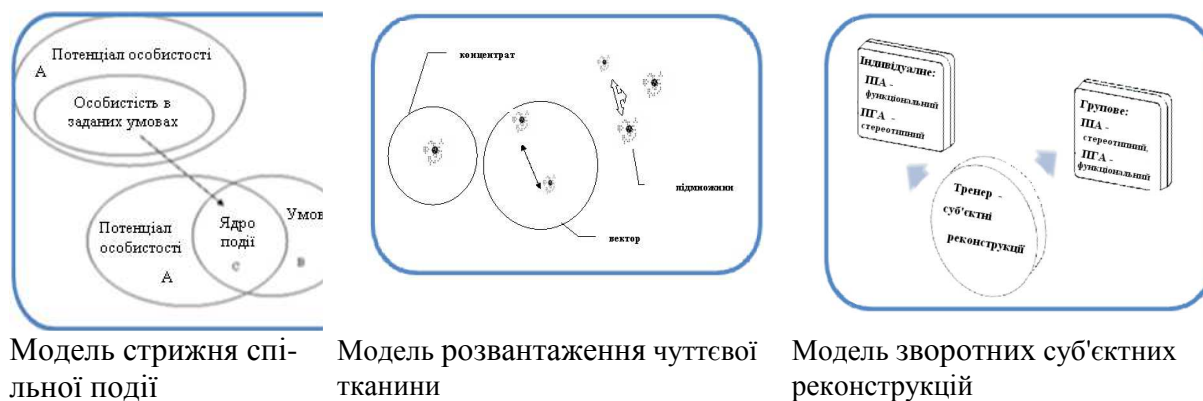
Обидва зазначені вище етапи дослідження (*позитивістський і психотехнічний*) підтверджують ресурсність індивідуальної і групової суб'єктності. Індивідуальна суб'єктність виступає ресурсом для групової суб'єктності, групова – ресурсом для індивідуальної. Стереотипна центрованість на одній з форм суб'єктності несе загрозу (ризик) втрати суб'єктної якості як такої. Для соціосистем-організацій це – розпад, для індивідів – особистісна криза, залежність тощо. При цьому нами пропонується розуміння *трансформаційності* суб'єктності не як ризику, а як ресурсу її динамічної стабілізації.

I етап лабораторного дослідження, і етап "дослідження-впровадження" (психотехнічний) надають аргументи на користь теорії та демонструють і практичний бік груп-рефлексивного підходу, який в межах реалізації проектно-мета-технології (ПМТ) опрацьовує потреби замовників рефлексивної послуги (проектів психологічної підтримки, супроводу організацій) оминати білі плями у рефлексії *організації*. У той же час на реалізації проектно-мета-технології як ресурсі для персональних домагань (тобто на рівні особистості) досі не акцентовано. Потенцію ПМТ для психологічної допомоги особистості розглянемо нижче у наступних типах проектів: інноваційний, професійне самовизначення, конкурс, підтримка лідера, "вміння продавати".

Інноваційні проекти як базова реалізація ПМТ мають на меті розв'язання актуальної життєвої проблеми. Отже провідною сферою контролю тренерів є саме змісти дискурсу події. Але, відповідно до теоретично визначених станів проблемності та конфліктності, тренери мають етичну місію, яка полягає в запобіганні переростанню конфліктності в самодискредитацію чи конфлікт. Так постає технологічне завдання розширення обсягу відбиття групою, підгрупою, персоною у ході події; забезпечення авторства-співавторства у події як середовищі для вчинку доповнюється ви-

могою неконфронтаційного розширення обсягу відбиття. Для цього технологія зорієнтована на: уловлювання аудиторією смислів на фоні змістів; розділення розуміння-узгодження як стереотипу та як етапу проникнення в предмет.

Оперативна обробка тренерами дискурсу учасників події – представників організації забезпечується трьома концептуальними моделями його опрацювання [8, 51 – 55].

Рис. 1. Концептуальні моделі

Ці три моделі утворюють загальну і спільну для всіх тренерів схему аналізу дискурсу в події. **Перша модель** (*стрижня спільної події*) задає структури (компоненти, сфери і плани активності як складові події) дискурсу, зокрема змістова, смислова і ресурсна сфери. Стрижнем події виступає розгортка в часі балансу спрямувань дискурсивних проявів [8, 51] як забезпечення авторства-співавторства у події – середовищі для вчинку.

Друга модель, яка стосується *процесів розвантаження чуттєвої тканини* в групі, описує три рівні цілісності, які визначають види компонентів в дискурсивній моделі мислення (змістового, інтелектуального, персонального, взаємодії, взаєморозуміння і взаємоузгодження), що технологічно забезпечує уловлювання смислів на фоні змістів

Третя модель (*зворотних реконструкцій*) відбиває варіативні складові дискурсу, а саме параметри "позиції", "контакту" і "спрямованості", завдяки яким здійснюється *зворотна реконструкція індивідуальної чи групової суб'єктності*. Концептуальні моделі визначають концептуальну схе-

му аналізу дискурсу і одночасно слугують опорою обробки свідомості в ситуації знаходження тренера в потоці дискурсу в події та розділення розуміння-узгодження.

Проекти професійного самовизначення є рефлексивними подіями, де розвиток особистості відбувається в ході отримання інноваційного продукту, який більше стосується сфери суб'єктивно нових перевідкриттів, ніж дійсних інновацій. Через здійснення даного типу проектів на базі інноваційної платформи він зберігає орієнтацію на контроль змістів, але у підпорядкуванні їх смислам.

Образом проектів типу "самовизначення" є спрямовування рефлексивними процедурами активності учасників на себе, включення позиції "кваліфікації" на противагу позиції "оцінювання", що і стає основою самовизначення.

Сценарування, режисерування такої події ґрунтується на ідеї консолідації зусиль майбутніх слухачів (студентів) як особливого ресурсу, який надасть переваги не тільки в навчанні, а й у застосуванні професії. Реалізується ідея визначення унікальності і типовості досвіду кожного учасника, який може бути спільними зусиллями перетворений на свідомі засоби персональних і колективних переваг існуючої групи та персони, тепер і в запланованій перспективі.

Усвідомлені засоби персональних і колективних переваг стають основою самовизначення і реалізуються як фактичне складання персонального плану оволодіння професією.

У проектах типу "конкурс" створення та опрацювання проблемного поля, притаманне інноваційному типу, може бути основою і для конкуренції. Але частіше основою змістової роботи в них є система завдань проблемного характеру. Тут продовжують діяти правила обов'язкового нарощення учасниками змістового результату та заборони на критику. Наочний підсумок компетенції виступає каталізатором диференціації групи в кожному колі обговорення. Підсумок за всім переліком тем обговорення виді-

ляє групу лідерів, чим визначає смисл конкурсу з *прямою мішенню* – вплив на особистість учасника конкурсу.

Латентні умови завдань конкурсу концентруються на *корінній проблемі відтворення людських ресурсів*, яка полягає в тому, що виробництво потребує для використання лише часткової особистості, а відтворення людських ресурсів можливо тільки як цілісності.

Тому суб'єктність учасника під тиском конкуренції – потенціальна самовизначенням на співіснування "суб-особистості-унікальності" та "суб-особистості-ресурсу" з тенденцією вбудовування конкурсанта в організаційну культуру підприємства. Швидкість розпізнання цих вимог (потреб) організації не на декларативному, а на дієвому рівні, забезпечує конкурсантам перемогу.

Друга мішень конкурсу – це спостерігачі від організації-замовника. У такому конкурсі – з *подвійною мішенню* – суб'єктність спостерігача (групи представників організації або її керівника) теж потенційна. Ця потенційність задається співіснуванням у спостерігачеві (як і в конкурсантові) "суб-особистості-унікальності" та "суб-особистості-ресурсу", а крім того – необхідністю для спостерігача самовизначитися на управлінську функцію забезпечення балансу ресурсності та унікальності робітника як джерела відтворюваності (запобігання вигоранню тощо).

Проекти типу "вміння продавати" мають певну подібність до проектів типу "конкурс". Вона полягає передусім у можливості згортання проблемного поля. Персоніфікація вміння продавати як управління рефлексивним процесом у ході соціального обміну за типом "товар-здатність" – "продаж-підтвердження здатності" є латентною умовою, яку мають виявити ті учасники проекту, які не є професійними продавцями. Для професіоналів же такий тренінг є саме накопиченням навичок управління рефлексивним процесом іншої людини у соціально прийнятній формі обміну – продажу. *Другою ознакою* подібності проектів "вмінь продавати" і проектів

типу "конкурс" є спрямованість на добровільне вдосконалення своєї ролі "ресурсу", який треба продати організації. У такий спосіб особистістю актуалізується потенція професійної самореалізації.

Підтримка лідера

Проекти типу "підтримка лідера" є рефлексивними подіями, де розвиток особистості відбувається в ході отримання інноваційного (або суб'єктивно-інноваційного) продукту, який сприяє пришвидшенню самопрезентації учасників, побудові владно-підвладних стосунків в групі з перевагою для лідера. Актуалізуються потенції лідера і це відбувається у спосіб забезпечення відкритості лідера публічним випробуванням, які у логіці отримання неформальної влади фактично проходить керівник при опануванні нової посади. Проект, який ставить і колектив і керівника у позицію випробування предметом, виступає каталізатором проходження такого владного шляху.

Аналогізування із запозиченим з економічного контексту поняттям ресурсу (запасу, резерву, передумови) у теоретичній площині груп-рефлексії, яка виявляє онтологічні прояви ресурсності в дискурсі учасників проблемної ситуації, опосередковує рух стану суб'єктності від потенційного до актуального, що відбувається в актах переосмислення проблеми індивідом або групою.

Форми прояву суб'єктності – індивідна та групова – опосередковують їх потенційно-актуальний зв'язок на рівні рефлексивного механізму, який виявлено як у лабораторних умовах, так і в "дослідженні-впровадженні", яке охоплює життєві події;

Опосередкованість потенційно-актуального зв'язку *трансформаційністю* відіграє роль динамічної стабілізації суб'єктності.

Основна спеціалізація реалізацій проектно-технології – забезпечення розвитку організацій – крім того, відповідає особистісним домаганням та надає можливості для розвитку особистості як технологія персональної допомоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власенко Ю. О. Психологический анализ инновационного потенциала личности: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю.О. Власенко / Одес. нац. ун-т им. И.И.Мечникова. – О., 2003. - 19 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – Изд. 5, испр. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
4. Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В. О. Татенка]. – К. : Либідь, 2006. – 360 с
5. Маноха І. П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / І. П. Маноха. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 462
6. Найденова Л. А. Роль рефлексивного потенціала групи в активизации творческих способностей учащихся: дис. ... канд. психол. наук : 21.09.1993 / Любовь Антоновна Найденова. – К., 1993. – 192 с
7. Найдьонов М. І. Рефлексивний інтенціонал дискурсу: від складнокоординованості до рефлексивного управління / М. І. Найдьонов // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 46–66.
8. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
9. Парсонс Т. О социальных системах. / Парсонс Т. О. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.
10. Подшивалкіна В. І. Соціальна технологія як вид соціологічної діяльності: Автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.02 / Подшивалкіна Валентина Іванівна. Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – О., 1998. – 32с.
11. Степанов С. Ю. Психология рефлексии / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31– 49.